
עלילת הדם בארל והמיסיון הפרנציסקני באביניון בשנת 1453

Author(s): רם בן שלום

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ח (תשנ"ח), (סג, חוברת ד), pp. 391-408

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70034903>

Accessed: 01/12/2011 14:26

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

עלילת הדם בארל והמיסיון הפרנציסקני באביניון בשנת 1453*

מאת רם בן שלום

א. עלילת הדם בארל

בין ארצות דרום אירופה, השוכנות לחוף הים התיכון, לארצות שבצפון היבשת היו הבדלים שונים, כפי שקבע גוויין י' לנגמור. אחד ההבדלים הללו היה מיעוט עלילות הדם¹ שהעלילו תושבי דרום אירופה על היהודים בימי הביניים. עלילת הדם הראשונה בדרום אירופה התרחשה בוולראס (Valréas) בשנת 1247, מאה שנה לאחר עלילת הדם הקדומה ביותר באירופה.² לנגמור מנה כעשרים וחמש עלילות דם בארצות הצפון עד לשנת 1350, לעומת שש בלבד (ושתיים מהן מסופקות) בארצות הדרום (ספרד, דרום צרפת, סבויה ואיטליה). אף בשש העלילות הללו הוא ראה תוצאה של דפוסי חשיבה ומנטליות שחדרו מן הצפון.³ הסיבה לכך,

* אני מודה למר מישל גראל מן הספרייה הלאומית בפריס על עזרתו הנדיבה. המחקר הסתייע במילגה מממשלת צרפת בשנת 1988 ובמענק מן האוניברסיטה הפתוחה בשנת 1996.

1 במונח עלילת דם כוונתי להאשמות ברצח ובקניבליזם פולחני.

2 השאלה היכן בדיוק נולדה עלילת הדם טרם הוכרעה. בניגוד לדעה המקובלת, שראשיתה בנוריץ' (1144), סבור י' יובל, 'הנקם והקללה, הדם והעלילה – מעלילות קדושים לעלילות דם', ציון, נח (תשנ"ג), עמ' 80, כי העדות המוכחת הראשונה על עלילת דם בימי הביניים היא מווירצבורג (Würzburg) שבגרמניה (1147). עלילת נוריץ' נתפרסמה בספרו של תומס ממונות (Thomas of Monmouth) רק בשנת 1150, ולדעת יובל הטענה שיהודים גרמו למותו הועלתה כנראה לראשונה בשנת 1149. ואולם עיי': J.M. McCulloh, 'Jewish Ritual Murder: William of Norwich, Thomas of Monmouth, and the Early Dissemination of the Myth', *Speculum*, LXXII (1997), pp. 698–740, הדוחה את פרסום ספרו של תומס ממונות לשנים 1154–1155, ומצביע על מסורת אחרת על ויליאם מנוריץ', שהופצה ביבשת אירופה בסוף שנות הארבעים. לפי דעתו, הפרעים הצלבנים בוורצבורג כבר יכלו לשמוע על עלילת נוריץ'. על העלילה בוולראס ראה: י' שצמילר, 'כרונוגרפיה פרוכנסאלית בקונדרסו האבוד של שם טוב שאנצולר', *Proceedings of the American Academy for Jewish Research* (=PAAJR), LII (1985), עמ' 48–51.

3 ראה: G.I. Langmuir, 'L'absence d'accusation de meurtre rituel à l'ouest du Rhône', *Cahiers de Fanjeaux*, XII (1977), pp. 235–249. בין שש עלילות הדם לא נכללו העלילה במנוסק, שתיאר שצמילר, והעלילות במורקה ובקטלוניה; עיי' להלן. על עלילת הדם בימי הביניים ראה: יובל (לעיל, הערה 2), עמ' 79–90; מ' מינטי, 'קידוש השם בעניי נוצרים בגרמניה בימי הביניים', ציון, נט (תשנ"ד), עמ' 209–266; מ' ברויאר, 'דמינו של ההיסטוריון והאמת ההיסטורית', שם, עמ' 317–342; ג' מנטגן, 'היווצרותה של הבדותה על עלילת הדם', שם, עמ' 343–349; י' יובל, 'נקמת ה' היא נקמת היכלו': היסטוריה ללא חרון וללא משוא פנים', שם, עמ' 351–414; D. Berger, 'From Crusades to Blood Libels to Expulsions: Some New Approaches to Medieval

לדעתו, היתה המבנה החברתי המורכב והתרבות הפלורליסטית של ארצות הים התיכון. שנאת ההמון הנוצרי ליהודים אמנם רווחה גם שם, אבל היתה פחותה מזו שבצפון. בדרום אירופה בלט היהודי פחות בעיסוקיו הכלכליים. בארצות הים התיכון היו היהודים מעורים בשכבות החברה השונות ועסקו כמעט בכל תחומי המקצוע, ואילו בגרמניה ובצפון צרפת היתה ההלוואה בריבית לעיסוק כמעט בלעדי של היהודים. שנאת היהדות הופצה בידי הכנסייה בדרום ובצפון כאחד, אבל השוני החברתי-התרבותי גרם לכך שהיהודי לא נתפס בדרום אירופה כאיום כה גדול על הסדר החברתי ועל עצם הקיום הנוצרי.⁴

במאמר זה נדון בראשונה בעלילת דם שהתרחשה בארל, עיר ים-תיכונית מובהקת. את העלילה תיאר ראובן, הנקרא בלעז וידאל משה בונשטורוג, יהודי תושב אביניון, שניקד והגיה את מחזור התפילות בכתב יד פריס, héb. 631.⁵ על פי הקולופון, הוא סיים את מלאכתו בכ"ט באלול רי"ג (1453), והוא מספר שבאותה השנה האשימו את יהודי ארל 'שהם שוחטי הילדים, ומדמם עושים חרסת'.⁶ הוא אינו מוסר מי היו המקטרגים – האם אזורחי העיר הנוצרים, נזירים מנדיקנטים או אנשים אחרים. העניין הובא בפני המלך רינה 'הטוב' (René; 1432–1480)⁷

Antisemitism', *Second Annual Lecture of the Victor J. Selmanowitz Chair of Jewish History*, New York 1997, pp. 16–22

לנגמור, שם, עמ' 245–246.

כתב יד פריס, הספרייה הלאומית, héb. 631, מחזור תפילות לראש השנה וליום כיפור על פי מנהג

פרובנס. כתב היד מכיל שתי עדויות היסטוריות על תולדות יהודי פרובנס, ראה להלן בנספח. העדות

האחת, בקולופון של וידאל משה בונשטורוג מקהילת אביניון (המנקד והמגיה), כוללת תיאור קצר

של עלילת דם בארל ומאורעות בקהילת אביניון בשנת 1453. דוקס פרסם זאת בצורה מקוטעת ובאופן

משובש: L. Dukes, 'Über einige seltene jüdische Ritualien im Besitze des Herrn Dr.

A. Neubauer, *Der Orient*, X (1849), p. 343. *Albert Cohn in Paris*, *Der Orient*, X (1849), p. 343

ראה: 'Documents inédits', *Revue des études Juives*, (=REJ), X (1885), pp. 92–93

בקריאת כתב היד ותוכן העלילה וזמנה שובשו לחלוטין. סיראט תיקנה כמה משגיאותיו של נויבאר.

C. Sirat, 'Glans dans les manuscrits hébraïques de la Bibliothèque Nationale de Paris', *REJ*, CXVIII (1959–1960), pp. 130–131

נויבאר ייחסו את עלילת הדם בארל לשנת 1473 או 1478. עיין: M. Kriegel, *Les Juifs à la fin*

du Moyen Age, Paris 1979, p. 230; D. Iancu, *Les Juifs en Provence (1475–1501). De*

l'insertion à l'expulsion, Marseille 1981, p. 170; D. et C. Iancu, *Les Juifs du Midi.*

Une histoire millénaire, Avignon 1995, p. 86; L. Stouff, 'Chrétiens et Juifs dans l'Arles

du bas Moyen Âge: Leurs relations, *Les sociétés urbaines en France méridionale et*

en péninsule ibérique au Moyen Âge, Actes du colloque Pau, 21–23 septembre 1988,

Paris 1991, pp. 534–536. העדות השנייה, הדנה ביהודי אביניון, מצויה בעמוד הראשון של המחזור.

היא נרשמה בידי המעתיק האלמוני של מחזור התפילות ותפורסם כאן לראשונה.

ראה להלן, בנספח.

המלך רינה עזב את אנז'ר (Angers) שבמחוז אנז'ר ב־4 במאי 1453. בתחילת יוני הוא הגיע לפרובנס

בדרכו לאיטליה. במהלך החודש שהה באביניון, באיקס, במרסי ובטרסקון. בתחילת יולי עבר בסיסטרון

(Sisteron) בדרכו לסבביה ולאיטליה. רינה חזר לפרובנס רק בפברואר 1454. סביר להניח שמקרה

עלילת הדם בארל הובא לפניו ביוני 1453. עיין: A. Lecoy de La Marche, *Le Roi René: Sa*

ובפני 'המושל' ו'משנה המלך'.⁸ הם קבעו פרוצדורה משפטית כלשהי, המכונה 'מבחן האמת',⁹ כדי לבדוק את ההאשמות, ובעקבותיה טוהרו יהודי ארל מכל אשמה. יש לציין כי הגנה משפטית זו, שהעניק רינה ליהודי ארל, עלתה בקנה אחד עם המדיניות הכוללת של המלך כלפי יהודי פרובנס.¹⁰ שנים ספורות לפני כן, בשנת 1447, שנת בואו של רינה ממחוז אנז'ו לפרובנס, ביקשה משלחת של יהודי פרובנס מן המלך לקבל כתב מחילה על סדרת האשמות, שבהן האשימו אותם הנוצרים. רינה מחל להם על פשעים רבים, ובהם אלימות, ריבית מופרזת, גניבה, גידוף ואפילו חטיפת בתולות. הוצאו מכלל חנינה זו פשעים של ביזיון המלוכה (*lèse-majesté*), זיוף מטבעות ומסמכים, רצח והסתה.¹¹ חוסר תשומת הלב בספרות המחקר לעלילת הדם בארל הביא להסקת מסקנות מוטעות בדבר 'ניקיונה' של פרובנס מעלילות דם. לנגמור דייק כשהדגיש את מיעוט עלילות הדם

vie, son administration, ses travaux artistiques et littéraires, Paris 1875, I, pp. 275–276, 286; II, p. 454

8 לא ניתן לקבוע בבירור למי הכוונה. תחת המלך רינה היו מספר בעלי תפקידים, שיכולים לענות על התואר העברי 'מושל' ו'משנה המלך', ואלו הם: Sénéchal; Lieutenant général; Gouverneur (Gubernator). עיין: R. Busquet, 'Développement et transformations des institutions provençales au XIVe et dans le premier tiers du XVe siècle (1309–1434)', *Les Bouches-du-Rhône, Encyclopédie départementale*, ed. P. Masson, Paris–Marseille 1924, pp. 609–656; idem, 'Les règnes de René et de Charles III (1434–1481)', *ibid.*, pp. 657–688. עיין גם: לקווא דה לה מרש (לעיל, הערה 7), א, עמ' 502.

9 הפרוצדורה התקיימה ביום שני של סוכות ר"ד, ששישה עשר יום לאחר שסיים המנקד את עבודתו. לא סביר להניח שהמונח 'מבחן האמת' מתייחס לאורדליה, הואיל והיא דעכה ונעלמה מימי הוועידה הלטראנית הרביעית (1215). כמו כן, למן המאה הט' ואילך קיבלו היהודים פריבילגיה הפוטרת אותם מן האורדליה. ראה: R. Bartlett, *Trial by Fire and Water: The Medieval Judicial Ordeal*, Oxford 1986, pp. 34–69; S. Eidelberg, 'Trial by Ordeal in Medieval Jewish History: Laws, Customs and Attitudes', *PAAJR*, XLVI–XLVII (1980), pp. 105–120.

10 ראה: G. Arnaud d'Agnel, 'La politique de René envers les Juifs de Provence', *Bulletin Historique du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques* (1908), pp. 247–276. עיין: א"ז אשכלי, 'חליפת המכתבים בין יהודי ספרד ופרובנציה לבין יהודי קושטא ותולדות אנוסי פרובנציה', ציון, י (תש"ה), עמ' 109; לקווא דה לה מרש (לעיל, הערה 7), א, עמ' 519–516. על קהילת ארל ראה: P. Hildenfänger, 'Documents relatifs aux Juifs d'Arles', *REJ*, XL (1900), pp. 62–97; XLVII (1903), pp. 221–242; XLVIII (1904), pp. 48–81, 265–272; L. Stouff, 'Activités et professions dans une communauté juive de Provence au bas Moyen-Age, La Juiverie d'Arles 1400–1450', *Minorités techniques et métiers, Actes de la table ronde du Groupement d'Intérêt Scientifique, Sciences Humaines sur l'Aire Méditerranéenne*, Abbaye de Sénanque, Octobre 1978, Aix-en-Provence 1980, pp. 57–77; D. Iancu-Agou, 'Une vente de livres hébreux à Arles en 1434. Tableau de l'élite juive arlésienne au milieu du XVe siècle', *REJ*, CXLVI (1987), pp. 5–61. בן-שלום, 'חי הקהילה בארל ומוסדותיה – שר'ת הריב"ש רסו כמקור היסטורי', מיכאל, יב (תשנ"א), עמ' ט-מא, וביבליוגרפיה נוספת שם, הערות 3, 9.

11 ארנו דאנייל (לעיל, הערה 10), עמ' 249.

בדרום אירופה, הואיל והתייחס בעיקר לפרק הזמן שבין המאה ה"ב לאמצע המאה ה"ד. לגבי דרום צרפת צדק בקביעתו, שלאורך כל ימי הביניים לא התרחשה עלילת דם באזור לנגדוק, ממערב לנהר הרון.¹² ואולם, נואל קולה הרחיב את גבולות הטענה והכיל אותה גם על מחוז פרובנס, ממזרח לרון. קולה ביקש להבחין בין דרום צרפת לצפונה, וטען כי הגבול התרבותי שבין הדרום לצפון יצר הפרדה בין החברה הפרובנסלית בכללותה (יהודים ונוצרים כאחד) לבין בני צרפת. לדבריו, גם עלילת הדם במנוסק (Manosque), שתוארה בידי יוסף שצמילר (ולא זכתה להתייחסות במאמרו של לנגמור), מאשרת את טענתו, בהיותה מקרה יחיד ומיוחד של עלילת דם בפרובנס. נזכיר בקצרה את עיקרי המאורע: בחודש יוני 1296 נמצא במנוסק ילד נוצרי מת. הציבור הנוצרי האשים ברצח פולחני את היהודים כולם, ובעיקר את היהודי הצרפתי Leo judeus de Geneves, תושב המקום. ביהודי העיר נערכו פרעות, ובחודש ספטמבר זיכה שופט נוצרי את ליאו מג'נבה מכל אשמה.¹³ לדעת קולה, העלילה היתה קשורה בהתיישבותם של יהודים צרפתים במנוסק שנים מספר לפני כן. לכאורה, החברה היהודית-הצרפתית בעיר היא זו שעוררה לראשונה בפרובנס את האשמה ברצח פולחני. לעומת זאת בערים אחרות בפרובנס, שבהן חיו רק יהודים אוטוכטוניים מן הדרום, לא התרחשו עלילות דומות כלל.¹⁴

לדעתי אין כל יסוד לתלות במוצא הצרפתי את התעוררות הרגשות האנטי יהודיים בפרובנס. רק שנתיים לפני כן, בשנת 1294, נפוצה בסרגוסה שבאראגון שמועה דומה על רצח פולחני,¹⁵ ושנה לאחר העלילה במנוסק, בשנת 1297, הואשמו יהודי אוזס (Uzès) שבפרובנס בשימוש בדם של ילד נוצרי.¹⁶ גם בספר החוקים של מלך קסטיליה אלפונסו העשירי (1221–1284), *Las Siete Partidas*, נקבעה כידוע פרוצדורה משפטית מדוקדקת כיצד יש לנהוג במקרה שיהודים גונבים ילדים נוצרים וצולבים אותם.¹⁷ באחד המזמורים של אלפונסו העשירי (Cantigas de Santa María) מתואר, כיצד מיהרו תושבי טולידו הנוצרים אל הרובע היהודי,

12 לנגמור (לעיל, הערה 3) עמ' 247.

13 ראה: J. Shatzmiller, *Recherches sur la communauté juive de Manosque au Moyen-Age*, Paris 1973, pp. 135–139.

14 ראה: N. Coulet, 'Frontières incertaines: Les Juifs de Provence au Moyen-Age', *Provence Historique*, XXXV (1985), pp. 372–373. את השקפתו של קולה אימצו ד' וק' ינקו (לעיל,

15 הערה 5, עמ' 86, והם אף הדגישו בקשר לכך את הקירבה של ולראס לגבולה של ממלכת צרפת. ראה: י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשי"ט, עמ' 232; ב"צ דינור, ישראל בגולה, ב, 1, תל אביב וירושלים 1965, עמ' 200, סי' יז. כמו כן הואשמו יהודי סרגוסה כי צלבו בשנת 1250 ילד נוצרי בשם Dominguito וגופתו התגלתה באורח פלא בנהר האברו. ואולם, הסיפור על דומינגיטו הקדוש איננו מתוארך והוא חובר לאחר שנת 1250, כשהפולחן סביבו כבר התבסס. זוהי אחת העלילות שלנגמור מפקפק בבסיסה הריאלי. עיין: לנגמור (לעיל, הערה 3), עמ' 244.

16 לנגמיר, שם, עמ' 245; R. André-Michel, 'Une accusation de meurtre rituel contre les Juifs d'Uzès en 1297', *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, LXXV (1914), pp. 59–66.

17 בער (לעיל, הערה 15), עמ' 68. אלפונסו העשירי היה כנראה השליט היחיד בימי הביניים שהיטה אוזן קשובה לעלילת הדם. ייתכן שיש קשר בין עלילת הקדוש דומינגיטו לספר החוקים של אלפונסו.

עיין: D. Romano, *De Historia Judia Hispánica*, Barcelona 1991, p. 379.

בעקבות דברי מריה על בוגדנותם של היהודים, ומצאו שם את היהודים צולבים את דמותו של ישו.¹⁸ בשנת 1301 נכשלה מזימה נגד קהילת ברצלונה, לאחר שנמצאה גופת תינוק נוצרי בשוק הבשר היהודי, וחקירה נוצרית טיהרה את היהודים. אילנה לוריא תיארה את פעולתם של יהודי ברצלונה ושל הנהגת הקהילה משעה שגילו את הגופה, והראתה כיצד התארגנו לדחיית החשד ברצח פולחני. הפחד של היהודים מפני עלילת דם בברצלונה היה ממשי, ומן המקורות עולה שהכירו הכרות קודמת את התופעה.¹⁹ במיורקה בשנת 1309 הפיץ כומר בשם Galceron שמועות נגד היהודים על רצח ילד נוצרי, ועלילות אחרות נפוצו קודם לכן בגירונה ובערים נוספות בקטלוניה.²⁰ במלכות נבארה נשרפה בשנת 1332 נוצרייה מצורעת לאחר שהואשמה ברצח; היא הואשמה שעשתה זאת כדי להעביר את לבו של הנרצח ליהודים.²¹ אף ייתכן שעלילת הדם שימשה מניע עיקרי להמרת הדת הכפויה על יהודי אפוליה (1292), בהוראת המלך שארל השני מאנוז.²² דומה אפוא, שבמחצית השנייה של המאה הי"ג חדרה עלילת הדם לארצות דרום אירופה, ופרובנס בכללן.²³ ברור שהנחתו של קולה, שעלילת הדם במנוסק היתה מקרה בודד בפרובנס, איננה מתיישבת עם עלילת הדם באוזס ועם העדות בכתב יד פריס על העלילה בארל.

ייתכן שהעלילה הנזכרת לא היתה העלילה הראשונה בארל. שנים ספורות לפני שנת 1450 הואשמו בנו של הבנאי היהודי אברהם סימון וכמה משותפיו היהודים בכך שביקשו להעלות

18 ראה: קריג'ל (לעיל, הערה 5), עמ' 36, המציין כי הסיפור נמצא אצל Berceo; ראה: J.F. O'Callaghan, *The Learned King. The Reign of Alfonso X of Castile*, Philadelphia 1993, p. 111. ראה גם: V. Hatton & A. MacKay, 'Anti-Semitism in the Cantigas de Santa Maria', *Bulletin of Hispanic Studies*, IX (1983), pp. 189–199. על שאלת השייכות של המזמורים לאלפונסו העשירי עיין: J.T. Snow, 'The Satirical Poetry of Alfonso X: A Look at Its Relationship to the "Cantigas de Santa Maria"', *Alfonso X of Castile, The Learned King (1221–1284). An International Symposium, Harvard University, 17 November 1984*, eds. F. Márquez-Villanueva & C. Alberto Vega, Cambridge Mass. 1990. pp. 110–131.

19 ראה: E. Lourie, 'A Plot Which Failed? The Case of the Corpse Found in the Jewish Call of Barcelona (1301)', *Mediterranean Historical Review*, I (1986), pp. 187–220.

20 ראה: A. L. Isaacs, *The Jews of Majorca*, London 1936, pp. 40–41, 241, n. 87. שלא כמו העלילה במיורקה, המתועדת בעמ' 241, לגבי העלילות בקטלוניה לא ברור מהו המקור שאיסאקס מסתמך עליו. הוא מציין שנערכה חקירה ולא נמצא להן כל בסיס. האשמה ברצח פולחני כלפי יהודי מיורקה התבססה על מקרה קודם, שבו הואשמו יהודי גירונה ברצח ילד נוצרי. העלילה דוכאה בתקופות בצו המלכות. עיין: A. Pons, 'Los Judíos del Reino de Mallorca', *Hispania*, XX (1960), pp. 437–438. עמ' 191.

21 ראה: קריג'ל (לעיל, הערה 5), עמ' 34.

22 ראה: J. Cohen, *The Friars and the Jews – The Evolution of Medieval Anti-Judaism*, Ithaca–London 1982, pp. 88–89.

23 עיין גם: קריג'ל, שם, עמ' 34, על פריבילגיה משנת 1353 ליהודי נסיכות אוראנו (הסמוכה לפרובנס), שבה נכללה, לבקשת היהודים, פרוצדורה משפטית מסודרת למקרה של העלמות נוצרי, כיוון שבדרך כלל הואשמו בכך היהודים לאלתר.

- ראה: סטוף (לעיל, הערה 5), עמ' 537-535.

25 סטוף שם, עמ' 535.

26 ראה: א' הורוביץ, "'ונהפוך הוא": יהודים מול שונאיהם בחגיגות הפורים, ציון, נט (תשנ"ד), עמ' 168-129. לעתים הביאה שמחת הפורים לידי שפיכת דם נוצרי, כמו המקרה ב'ברייש' (1191 או 1192), שמספרים עליו ר' אפרים מבין והכרוניקאי הצרפתי ריגורד; או לידי הענשה אכזרית של עבריינים יהודים, כפי שהיה במנוסק (1306). הוכחה מפורבנס על הקשר שמצאו היהודים בין המן התלוי על העץ לבין ישו, ראה: ספר מלחמת מצוה, ב, לרבינו מאיר ב"ר שמעון מנרבונה מחבר ספר המאורות, בתוך: מ"י הכהן בלוי (מהדיר), שיטת הקדמונים על מסכתות נוזר, זבחים, ערכין ותמורה וספר מלחמת מצוה, ניו יורק תשל"ד, עמ' שיט: 'הנה מצאנו אחרים שהיו אומרים שהם אלהות והאלהות קיבל בשר בהם... והמן שעשה עצמו ע"ז [=עבודה זרה] (אסתר רבה, ו, ב; ז, ה)... וכולם לא מתו מיתת עצמם... והמן נתלה על העץ. וחכם יבין לאשור'.

27 ראה: C. Roth, 'The Feast of Purim and the Origins of the Blood Accusation', *Speculum*, VIII (1933), pp. 520-526; מנטגן (לעיל, הערה 3), עמ' 348-343; יובל (לעיל, הערה 3), עמ' 396, הערה 104.

28 ספר שאלות ותשובות הרשב"א, ג (שפ"ט), ירושלים תשמ"ט, עמ' רמט: 'ראובן ושמעון היו דרים בבית אחד, שהיה סמוך לבית ההגמון והיה זה קשה להגמון, ובאו לוי ויהודה באותו בית בפורים ועשו שחוק, ואמרו העכו"ם שאותו שחוק היה כנגד דתם, והגמון העליל את הקהל על אותו שחוק. את השאלה שלח ר' יהונתן ממרשילייה, והוא גם מציין, שם, עמ' רמח, כי הקהילה שילמה להגמון כדי לפטור עצמה מן העלילה.

29 ראה: שצמילר (לעיל, הערה 13), עמ' 127-131; הורוביץ (לעיל, הערה 26), עמ' 152-153.

30 לטענת הכרוניקאי מאיר ב"ר יצחק, אחד היהודים פצע דיג נוצרי בראשו. הדיג הובא לרופא נוצרי וזה הרג אותו על פי עצתו של 'שונא ישראל' בשם פוליוניא; זה האחרון קיבץ המון אנשים ויחד עמם החל בפרעות. עיין: א' נויבאוואר, סדר החכמים וקורות הימים, ב, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 251; D. Kaufmann, 'Le pourim de Narbonne', *REJ*, XXXII (1896), pp. 129-130. יצוין שגם במנוסק הועלו שתי האשמות של עלילות הרעלה: האחת של מי הבארות (1306) והאחרת של התנורים לאפיית הלחם (1313). בשנת 1342 העלילו שם על יהודי שביזה צלב ושרבו. ראה: 'שצמילר, 'מגילוייה של האנטישמיות בימי הביניים: האשמת יהודים בחילול הצלב', מחקרים בתולדות עם ישראל וארץ ישראל, ה (תש"ם), עמ' 162-165.

31 על עלילה זו ראה: בער (לעיל, הערה 15), עמ' 387; ע' מיוחס ג'ניאו, 'מצודת האמונה' בסוף מערב: חיבורו של אלונסו דה אספינה 'מצודת האמונה' ומקומו בספרות הפולמוסית של ימי הביניים, חיבור

(1435),³³ באיטליה (טרנטו, 1475)³⁴ ובפרובנס (ארל). יחד עם זאת אין ספק כי עלילת הדם, שראשיתה במאה הי"ב בצפון אירופה (אנגליה וגרמניה), היתה שכיחה יותר בתחומי הקיסרות.³⁵

ב. הדם והחרוסת

האשמה שהוטלה בשנת 1453 על יהודי ארל היתה ברצח ילדים ובשימוש בדמם לצורך הכנת חרוסת לחג הפסח (יבשנה ההיא שמו עלילות דברים על קהל קודש ארלד"י שהם שוחטי הילדים ומדמם עושים חרסת³⁶). עדות זו מאששת את מסקנותיו של י' יובל על האופן שבו תפסו הנוצרים את הכנת החרוסת בידי היהודים. יובל מצא רמזים בתלמוד הירושלמי,³⁷ במדרש³⁸ ובמנהגי מהרי"ל³⁹ לקשר המיתי הסמלי שבין החרוסת לבין דמם של ילדים יהודים, שמתו במצרים בזמן השעבוד ודמם התערבב בטיט. עלילת הדם התרחשה בדרך כלל בסמוך לחג הפסח היהודי, ויובל שיער כי היין⁴⁰ של החרוסת (שניתנה לו משמעות סמלית: 'זכר

לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ח, א, עמ' 23–25. עיין שם, עמ' 27–28, 178–179, על מקרה נוסף ב-Tavara שבקסטיליה בשנת 1457. קריג'ל (לעיל, הערה 5), עמ' 35, מציין עלילות דם בסמורה (1354), בסלמנקה (1456) ובספלוודה (1468). הדיווח על עלילת לחם הקודש בסגוביה בשנת 1415 (ג'ניא, שם, עמ' 192) איננו אמין. עיין: בער, שם, עמ' 216, 517, הערה 50, על עלילת לחם הקודש בסביליה (1350); עמ' 249–250, 278 על עלילות לחם בברצלונה (1367), בהואסקה ובטירואל (1377). בעקבות העלילה בסביליה ביקשו קהילות אראגון, בתקנות 1354, להשיג מהאפיפיור צו המורה לנוצרים שלא לפגוע בכל הקהילה במקרה שאחד היהודים מואשם בחילול לחם הקרבן. יש לציין, שאין התקנה שוללת לחלוטין את האפשרות שיהודי אכן יחלל בעתיד את לחם הקודש, ויש בה בקשה שרק 'הנפש החוטאת אשר על פי המשפט תמות בעונה'. ראה: L.

Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, New York 1964, p. 330

ראה: בער, שם, עמ' 450–462.

ראה: איסאקס (לעיל, הערה 20), עמ' 110–117.

ראה: R. Po-Chia Hsia, *Trent 1475. Stories of a Ritual Murder Trial*, New Haven–London 1975.

1992. על עלילות נוספות באיטליה ראה: W.E. Peuckert, 'Ritualmord', *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, VII, Berlin–Leipzig 1935–1936, cols. 727–739

35 ראה: א' לימור, בין יהודים לנוצרים – יהודים ונוצרים במערב-אירופה עד ראשית העת החדשה, ה, תל אביב 1998 (האוניברסיטה הפתוחה, יחידה 9), עמ' 154–157, המתבססת על הנתונים אצל פויקרט, שם. לדברי לימור, אף שנתוניו של פויקרט אינם שלמים, הם שופכים אור על פיזור עלילות הדם בתקופות השונות ובארצות השונות.

36 ראה להלן, בנספח.

37 ירושלמי, פסחים י ג, לו ע"ד: 'צריכה (=החרוסת)... שתהא רבה (צ"ל: רכה). מילתיה אמר זכר לדם'.

38 פרקי רבי אליעזר, מות, ירושלים תשמ"ג, עמ' קצב: 'ורחל בת בתו של שותלח היתה הרה ללדת ורמסה בחמר עם בעלה, ויצא הולד מתוך מעיה ונתערב בתוך המלכין; מדרש הגדול, שמות, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשכ"ג, עמ' כב.

39 מנהגי מהרי"ל, מהדורת ש' שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' צא: 'חרוסת – עושין אותו בראשונה עב ובשעת הטיבול מקלשין אותו זכר לדם'.

40 השימוש ביין להכנת החרוסת נזכר אצל רש"י, פסחים קטז ע"א, ד"ה לסמוכיה. יין וחומץ נזכרים

לדם') הוא זה שנתפס בעיני הנוצרים כדם הילדים הנוצרים שנרצחו. התעודה שלפנינו מאפשרת לבסס באופן עובדתי את מסקנותיו של יובל, שהושתתו על המקורות הספרותיים.⁴¹ בשנת 1329 הואשמו יהודי סבויה בחטיפת ילדים נוצרים וברציחתם לצורכי פולחן. נערכה חקירה מלווה בעיניינים נגד כמה יהודים (ושותף נוצרי), ובמהלכה הודו הנאשמים באשמתם. העניין הובא לפני הרוזן של סבויה אדוארד (Édouard) ונמסר להכרעתו של השופט פטרוס ראבאזי (Petrus Ravasi). בפסק דינו (20 ביולי) הוא זיכה את הנאשמים, בנימוק שהודאותיהם ניתנו מחמת הייסורים ויש לשלול את תקפותן.⁴² עיון באותן הודאות (המצוטטות בתוך פסק הדין) יכול ללמד על האמונות הנוצריות שהושמו בפי הנחקרים בלחץ החקירה. וכך נאמר שם:

שהיהודים מסרו את הילדים שנועדו להריגה ועשו מראשיהם ומעיהם מאכל המכונה אהאראסה (aharace = חרוסת), שנערך לאכילה לכל היהודים, שהיהודים אוכלים אותו בכל תג פסח במקום קרבן ושהם מכינים בכל שנה שישית וכו', כמו שזה רשום בסעיפי החקירה.⁴³

השופט עיין כמובן גם בשאר הפרוטוקולים של החקירה, והסביר את משמעות הפולחן היהודי המתואר שם באופן הבא:

היהודים בכל אתר ואתר עושים בחג הפסח שלהם את האהאראסה שלהם בשנים מסוימות מן הסממנים האמורים, והם מאמינים שבהם הם זוכים לישועה ושאליו הנ"ל (=היהודי) אכל פעמים אחדות מן האהאראסה הנ"ל, וכן נאמר בהודאת אסליו ויאקט הנ"ל (=הנוצרי) שהם עצמם מכרו ומסרו שני ילדים... כדי להכין את האהאראסה הנ"ל.⁴⁴

החוקרים הנוצרים טפלו על יהודי סבויה האשמה נגד כלל היהודים, ולא רק נגד תושבי סבויה. לטענתם, בכל שנה שישית מבצעים היהודים בחג הפסח פולחן ישועה קניבליסטי, שבמסגרתו נאכלת חרוסת, שהוכנה מאברי ילדים נוצרים.⁴⁵ החרוסת נתפסה אפוא בדימון הנוצרי כקרבן המביא לישועה (בדומה לטקס האֶזְכְּרִיסְטִיָּה). אמנם יש לציין, כי בטקסט

שם בתוספות, ד"ה צריך. במקורות אחרים (ספרדיים) מדובר בחומץ. עיין: רמב"ם, הלכות חמץ ומצה ז, יא; פירוש אבודרהם, בתוך: אוצר פרושים וציורים אל הגדה של פסח, מהדורת י"ד אייזענשטיין, ניו יורק תרע"ז [ד"צ: תל אביב 1969], עמ' 168; יצחק אברבנאל, זבח פסח, אוצר פרושים, שם, עמ' 1322; פירוש רבינו עובדיה מברטנורה, משנה, פסחים י, ג.

ראה: I.J. Yuval, 'Jews and Christians: Shared Myths, Common Language. Donatio Constantini and Donatio Vespasiani', *'The Other' as Threat: Demonization and Antisemitism*, ed. R.S. Wistrich, [in Press]

ראה: M. Esposito, 'Un procès contre les Juifs de la Savoie en 1329', *Revue d'histoire Ecclesiastique*, XXXIV (1938), pp. 785–798

התרגום על פי דינור (לעיל, הערה 15), ב, 2, 1966, עמ' 556, מתוך: M. Stern, *Urkundliche Beiträge über die Stellung der Päpste zu den Juden*, Kiel 1893, pp. 9–11

דינור, שם, עמ' 556–557. בהמשך מצוין שאסליו חזר בו מהודאתו.

עיין: לימור (לעיל, הערה 35), עמ' 45, המציגת כי 'הקביעות של התופעה היא שעושה אותה מרצח סתם למאורע בעל חוקיות היסטורית, ואת הנרצחים לקרבנות ולקדושים'.

המצוטט לא נזכר דמו של הילד (המקביל ליין שבחרוסת) כמרכיב העיקרי בפולחן, והדגש הושם על חלקים מגופו. ואולם, לאחר שחזר בו מהודאתו, הדגיש היהודי באוזני השופט כי היהודים אינם מערבבים דם בחרוסת, ומכאן ניתן להסיק שהם הואשמו גם בכך.⁴⁶ לאור התעודה מסבוייה וכתב יד פריס ניתן לקבוע בוודאות, שכאשר האשימו הנוצרים את היהודים בימי הביניים בשימוש בדם לצורכי הפסח (כולל הכנת המצות), הם התכוונו גם – ולפעמים בעיקר – לחרוסת.⁴⁷

ג. המיסיון הפרנציסקני באביניון ובפרובנס במאה הט"ו

חלקה השני של העדות בקולופון בכתב יד פריס עוסק בפעילות המיסיונרית של הנזירים הפרנציסקנים המינוירטים ('הצעירים') באביניון.⁴⁸ באותה השנה כפו הנזירים על יהודי העיר לבוא ולשמוע דרשות בעלות תוכן פוגע בחודשים תמוז ואב, ובראשית חודש אלול עודדו חקיקת חוקים אנטי יהודיים. לא ידוע מה כללו אותן הגזירות, אך צוין שהן העמידו בסכנה את עצם הקיום היהודי.⁴⁹ על פי דברי ראובן, בסוף אותו החודש ריחם עליהם האל (ו'אדוננו יר"ה') והציגם. דבריו מרמזים כנראה על ביטול הגזירות, או על שינויים שחלו בהן, בעקבות התערבותו של הממונה על היהודים (הלגאט?) באביניון.⁵⁰

46 דינור, שם, עמ' 557: 'זהכריו... שהוא ואקינט ויוסט הנ"ל מעולם לא קנו ילדים... ושאף פעם הם אינם מערבבים באהאראסה שלהם דם או בשר כיון שדבר זה נוגד את החוק שניתן להם ביד משה'. וכן בפסק הדין, אספוסטו (לעיל, הערה 42), עמ' 792: *'in suo sacrificio seu aharace neque sanguinem neque aliquod crudum seu mortivum aponere debent, sed panes adimos cum lattucis agrestibus in suo aharace seu sacrificio ponere debent'*

47 מעניין להצביע בהקשר זה על הצד הטקסי והפומבי שבהכנת החרוסת, כפי שתיאר בשנת 1323 קלונימוס בן קלונימוס, אבן חזן, תל-אביב תשט"ז, עמ' 32: 'ובארבעה עשר בין הערבים. מועד צאתנו ממצרים. נערי בני ישראל מערכה מול מערכה. טחנו ברחים או דכו במדוכה. לעשות חרסת מקבץ מכמה מינים. זכר לטיט רעמסס ולחמר ולבנים. כל אחד מצפה וחוכה. מתי ישלם תקונו לקהויה ולסמוכה. יורו עליו בשמים ראש כדי שיהיה נערך. ותבלין שיקנו מתגרי חרך'. עיין: פסחים קטז ע"א.

48 על יהודי אביניון עיין: ש' סימונסון, הכס הקדוש והיהודים, תל אביב 1994, עמ' 368–377, והפניות ביבליוגרפיות שם, עמ' 490–491, הערות 126, 129, 133.

49 ניתן לשער שהחוקים כללו סגירה של היהודים ברובע מיוחד להם, ללא התר לגור בין הנוצרים, ואפילו את העברת היהודים לאזור אחר בעיר. חוקים אלה נכללו בתקנות עירוניות, שנחקקו באותה השנה בקוואיון (Cavaillon) ובקרפנטרה (Carpentras). ראה: R. Moulinas, *Les Juifs du Pape en France*, Paris 1981, pp. 34–35

50 יהודי אביניון היו כפופים לשלטון האפיפיור (באותו הזמן ניקולס התמישי). למן המאה הי"ד היתה סמכות השיפוט על היהודים נושא למחלוקת, בגלל מוסדות השיפוט הרבים באביניון ורחנות ונסן (הקאמרירוס, הרקטורים, הלגאטים, המושלים, הווסלים, האפיפיורים ועוד). האפיפיור קלמנס השישי (1342–1352) העניק ליהודי אביניון זכות מיוחדת, שסמכות השיפוט עליהם תהיה ביד הוויגיאר (viguiers) והשופטים של בית הדין החילוני (cour temporelle). זכות זו הורחבה וכללה גם את הקאמרירוס האפיפיורי. עיין: סימונסון (לעיל, הערה 48), עמ' 368–370. דומה שלאחר שנת 1447

האירועים הללו באביניון היו חלק מלחץ מייסורי כללי של המנדיקנטים במהלך המאה הט"ו. במקומות שונים דרשו המנדיקנטים מן היהודים לשמוע דרשות כפיות, בספרד ובפרובנס, למן המחצית השנייה של המאה ה"ג.⁵¹ במאה הט"ו הם ניסו להוסיף ללחץ הדתי על היהודים גם חקיקה מחמירה במישור החברתי והכלכלי, שתוביל אותם בסופו של דבר להמיר את דתם.⁵² תוכניתו של יוסנטי פרר בספרד (1412-1414) זכתה להצלחה גדולה, ורבים מהיהודים המירו את דתם.⁵³ ייתכן שהפעילות הפרנציסקנית באביניון, ששילבה הטפות דתיות עם חקיקת חוקים אזרחיים, ניסתה לשחזר את ההצלחה בספרד.⁵⁴

דברים שרשם יצחק נתן מארל (לערך בשנת 1447), ממנהיגיה הבולטים של יהדות פרובנס, מאשרים את חלקם המרכזי של הפרנציסקנים בפולמוס היהודי-נוצרי בפרובנס. בפתיחה לקונקורדנציה העברית הראשונה למקרא כתב: 'ואהי נגוע כל היום מהתפארות קצת קטניהם

היו יהודי אביניון נתונים למרות הלגאט (légat). ראה: L. Bardin, 'Condition civile des Juifs du Comtat Venaissin pendant le XVe siècle (1409-1513)', *REJ*, VI (1882), p. 16

ראה: בער (לעיל, הערה 15), עמ' 284-474; כהן (לעיל, הערה 22); R. Chazan, *Daggers of Faith*. 51

Thirteenth-Century Christian Missionizing and Jewish Response, Berkeley 1989

חוקי וליאדוליד (1412) בקסטיליה נגזרו בהשפעתו של יוסנטי פרר, והוא ניסה להחדיר את החוקים 52

הללו גם לערי אראגון. במיורקה הונהגו החוקים על פי המהדורה המקילה של העיר סיפואנטס

(Cifuentes). ראה: בער, שם, עמ' 323-325; ח' בינארט, 'מגורי היהודים בספרד במאה הט"ו וגזירת

ההפרדה', ציון, נא (תשמ"ז), עמ' 61-68; קריג'ל (לעיל, הערה 5), עמ' 216-221; F. Vendrell, 'La

actividad proselitista de San Vicente Ferrer durante el reinado de Fernando I de Aragón',

Sefarad, XIII (1953), pp. 87-104; B. Llorca, 'San Vicente Ferrer y su labor en la

Razón y Fe, CLI (1955), pp. 277-296

טורטוסה, ויוסנטי פרר ובעיית האנוסים על פי עדותו של יצחק נתן, ציון, נו (תשנ"א), עמ' 28-30.

דומה שפרר הותיר למיסדרי המנדיקנטים מורשה ברורה של הדרכים שבהן ניתן להביא את היהודים

להמרת דת: מחד גיסא, לחץ מייסורי תקיף בבתי הכנסת ובשכונות היהודיות, ומאידך גיסא, השפעה

על הרשות החילונית כדי שתחוק חוקים להצרת רגלי היהודים. ניסיונות דומים נמשכו במהלך המאה

הט"ו על ידי ממשיכו של פרר, Pere Cerdán. ראה עליו: J.N. Hillgarth, *The Spanish Kingdoms*,

1250-1516, Oxford 1978, II, p. 148. על הטפותיהם של אלונסו דה אספינה והפרנציסקנים

בשנות החמישים, וניסיונות ההשפעה של דה אספינה על מלך קסטיליה, אנריקה הרביעי, להקים

אינקוויזיציה, ראה: ג'יינאו (לעיל, הערה 31), א, עמ' 28-30, 35-36, ולהלן בהמשך הדין. שיתוף

פעולה בין הדומיניקנים לפרנציסקנים לא היה חריג בהיסטוריה של שני המיסדרים. ראה: E.D. Brett,

Humbert of Romans. His Life and Views of Thirteenth-Century Society, Toronto 1984,

pp. 24-30, 40, 88, 136, 146. ועיין להלן, הערה 59, על הפגישה בין פרר לפרנציסקני ברנרדינו

דה סינה. ראה גם: כהן (לעיל, הערה 22), עמ' 224-225, על גישתו של הפרנציסקני ריימונדוס לול.

ראה: בער (לעיל, הערה 15), עמ' 346-354. 53

גם בפרובנס ידועים מקרים רבים של המרת דת באותו הזמן (ויש לזכור כי פרר החל את מסע 54

הדרשנות שלו בפרובנס, כשהחליט לעזוב את אביניון, שבה שימש מודעה של האפיפיור בנדיקטוס

ה"ג); אך לעומת ספרד, עמדתו התקיפה של המלך רינה והתנגדותו לחקיקה אנטי ייחודית רחבה הם

שהקטינו את ממדי התופעה כל עוד ישב על כסאו. ראה: ארנו דאגיל (לעיל, הערה 10), עמ' 254-265;

A. Du Roure, *Les néophytes en Provence et leur taxe par Louis XII*, Paris 1906; D.

Iancu-Agou, 'Topographie des quartiers Juifs en Provence médiévale', *REJ*, CXXXIII

(1974), pp. 136-142. 42-40, 38-35, עמ' 52, (לעיל, הערה 52), עמ' 42-40.

(=המינוריטים, הם הפרנציסקנים) בתוכחות הבלי ציורים (=פרפיגורציה) והזיות ודברים מרבים ההבל, והיו אצלם חוקים כראי מוצק שאין בהם מדחה, הם הרהבונים הלהיבונים להשיב עליהם.⁵⁵ אם נצרף לדבריו את העדות מכתב יד פריס, ניווכח שהפרנציסקנים הובילו את פעילות המיסיון בפרובנס באמצע המאה הט"ו. אף לאחר מכן נמשך המיסיון האגרסיבי, ובשנת 1475 הסיתו המינוריטים את תושבי העיר דינייה (Digne) להתקיף את השכונה היהודית ולפרוע ביהודים. בשנת 1495 עמדו הפרנציסקנים (יחד עם הכרמליטים) בראש הפורעים בבית הכנסת במנוסק.⁵⁶

לאור נתונים אלה עולה שאלת חלקם של שני המיסדרים המנדיקנטים, הדומיניקנים והפרנציסקנים, בפעילות המיסיון בקרב היהודים. התעודות מארל, מאביניון ומדינייה מעידות, שהדומיניקנים הותירו את המיסיון התקיף בפרובנס בידי המיסדר הפרנציסקני, ואילו הם פעלו במקומות אחרים. בארל, דרך משל, היו במאה הט"ו יחסים חברתיים וכלכליים סדירים בין המנזר הדומיניקני לקהילה היהודית. בשנת 1484, כשפועלים זרים (Figons) חוללו שם פרעות, מצאו רבים מיהודי העיר מקלט במנזר הדומיניקני הסמוך לשכונה היהודית.⁵⁷ נראה שגם באזורים אחרים באירופה, בעיקר באיטליה, היו המיסיונרים הפרנציסקנים פעילים יותר מן הדומיניקנים במאה הט"ו.⁵⁸ בנציון נתניהו הדגיש את השתייכותם של

55 יצחק נתן, מאיר נתיב הנקרא קונקורדנשיש, ויניציאה רפ"ד, עמודים לא ממוספרים. על יצחק נתן וספרו ראה: ר' בן-שלום, 'לשאלת מחברה של הקונקורדנציה "מאיר נתיב"', קרית ספר, סד (תשנ"ב-תשנ"ג), עמ' 754-760.

56 ראה: ארנו דאנייל (לעיל, הערה 10), עמ' 256-258.

57 ראה: ינקו (לעיל, הערה 5), עמ' 123-124. ואולם ינקו, שם, עמ' 198, איננה עומדת על השוני בארגון הפעילות האנטי יהודית בין שני המיסדרים. התעודות הנוטריוניות מארל מעידות על יחסי עבודה שוטפים בין המנזר הדומיניקני לבעלי מלאכה יהודים בעיר. בשנת 1433 הועסקה חבורה של בעלי מלאכה יהודים בתיקון היקב של המנזר. בשנת 1435 העבירו סבלים יהודים למחסן המנזר את אטפיקת התבואה ויהודים הועסקו בייצור היין של המנזר. עיין: סטוף (לעיל, הערה 10), עמ' 69. מעניין סיפורו של ברוך הגרמני (יהודי מטולוז) במשפט אינקוויזיציה לאחר פרעות הרועים (1320). הוא מסר, כי בשעה שכפו עליו את הטבילה לנצרות, ביקש מן הכמרים בכנסייה שחברו הנזיר הדומיניקני יעקב אלמאנוס יהיה סנדקו. לדבריו, רצה זאת כי חשב 'שאם יוכל להגיע לידי של האת שהיה חברו הטוב, יינצל ממוות בלי טבילה'. ראה: ב' אלברט, משפטו של ברוך – הפרוטוקול הראשון של שפיטת אנוס בפני האינקוויזיציה [1320], רמת גן תשל"ד, עמ' 83 (ההדגשה שלי). ייתכן שהקשרים ביניהם היו על רקע מוצאם הגרמני המשותף.

58 עיין: סימונסון (לעיל, הערה 48), עמ' 263-269. בשנות החמישים הטיפ בקסטיליה הפרנציסקני אלונסו דה אספינה ופרסם את אשמת הרצח הפולחני של יהודי וליאדוליד (1454). הפרנציסקנים האובסרוונטינים ביקשו יחד עמו מן המלך אנריקה הרביעי לכוון אינקוויזיציה, נגד המינים (הקונברסוס) המלים את בניהם (1461). התביעה עלתה אז גם בדרשות הפרנציסקנים במדריד, ובעיקר אצל הנזיר פרננדו דה לה פלסה (Fernando de la Plaza). אותם הפרנציסקנים, ודה אספינה בראשם, פנו לראש המיסדר של הירונימוס הקדוש, אלפונסו דה אורופיסה, כדי שישתף עמם פעולה בביעור נגד המינות באמצעות אינקוויזיציה. אף ייתכן שיש קשר בין הפעילות הפרנציסקנית הזאת לבין עלילת הדם על יהודי ספולבדה (Sepúlveda, 1468), שלאחריה הוצאו להורג בפסק דין כנסייתי בסגוביה (1471) שמונה או חמישה-עשר יהודים. ראה: בער (לעיל, הערה 15), עמ' 387-389; ג'יניאו (לעיל, הערה 31), א, עמ' 29-30. B. Netanyahu, *The Origins of the Inquisition in Fifteenth Century Spain*,

הפרנציסקנים, רודפי היהודים, לאגף האובסרוונטיני של המיסדר, ותלה את ראשית השינוי לרעה, בתחילת המאה הז'ט"ו, כברנרדינו מסיינה.⁵⁹ ראובן בונפיל שיער, שהתפקיד הראשי שמילאו הפרנציסקנים בטרגדיות של יהודי איטליה היה פועל יוצא ממוצאם החברתי. הפרנציסקנים גויסו ממעמד הסוחרים, ובכך גברה רגישותם לצרכים הסוציו-כלכליים של התקופה יותר מאשר המיסדרים האחרים. התנכלותם ליהודים היתה כרוכה בבעיית ההלוואה בריבית.⁶⁰ ואכן, זהו אחד הגורמים לעוינותם של המנדיקנטים (שביטאו השקפת עולם עירונית) כלפי היהודים, למן המאה הי"ג.⁶¹

Bernardino New York 1995, pp. 733–742. באיטליה הטיפו נגד היהודים ברנרדינו דה סיינה (Bernardino da Siena, 1444–1380), ג'יקומו דילה מרקה (Giacomo della Marca, 1476–1393), ג'ובאני דה קפיסטראנו (Giovanni da Capistrano, 1456–1386) וברנרדינו דה פלטרה (Bernardino da Feltre, 1494–1439). אלה הם המטיפים הבולטים מבין הפרנציסקנים שהטילו את אימתם על היהודים, תוך האשמתם ברצח פולחני ובחילול לחם הקודש. דה קפיסטראנו, 'שוט היהודים', דרש נגד היהודים באשכנו בשנים 1453–1450. הוא היה הרוח החיה מאחורי עלילות הדם ולחם הקודש בברסלאו (1453), שנת עלילת הדם (בארל), שבהן נדונו רבים מיהודי שלזיה לשריפה, לגירוש ולהטבלת הילדים לנצרות. ראה: ר' בונפיל, במראה כסופה – חיי היהודים באיטליה בימי הינסאנס, ירושלים תשנ"ד, עמ' 32–27. H. Graetz, *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart*, Leipzig 1905–1906, III, pp. 191–199; J. Hofer, *Johannes Kapistran – Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche*, Heidelberg 1964; I, p. 534; II, pp. 4–9. תולדות היהודים באיטליה, תל אביב 1962, עמ' 100–104; י"י יובל, חכמים בדורם – המנהיגות הרוחנית של יהודי גרמניה בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 383. גם ברנרדינו דה פלטרה הזכיר בדרשותיו, כי 'שמע לפעמים סיפורים על היהודים השותים דם נוצרים בימי הפסח'. הוא אף היה מעורב בעלילת הדם בטרנטו. הפרנציסקנים האובסרוונטינים בוונציה ובלומברדיה היו בין התומכים והמפיצים העיקריים של עלילת טרנטו. גם באיטליה, כמו בפרובנס, חברו לדרשות ולהתקפות על היהודים ויכוחי דת בין הפרנציסקנים לחכמי היהודים. ראה: בונפיל, שם, עמ' 31; שה (לעיל, הערה 34), עמ' 25, 33; 304–316, 33, 34 (1903), *Tridentum*, VI (1903), 'Gli Ebrei a Trento', G. Menestrina, 384–411; R. Segre, 'Bernardino da Feltre: I Monti di Pietà e I Banchi Ebraici', *Rivista Storica Italiana*, XC (1978), pp. 818–833; R. Po-Chia Hsia, 'Witchcraft, Magic, and the Jews in Late Medieval and Early Modern Germany', *From Witness to Witchcraft. Jews and Judaism in Medieval Christian Thought*, ed. J. Cohen, Wiesbaden 1996, p. 422; A. Esposito & D. Quagliani, *Processi contro gli Ebrei di Trento (1475–1478)*, I, Padova 1990, pp. 3, n. 8, 61–62, n. 22, 27. כמוכן, אין לטעון שהדומיניקנים נעלמו מזירת המיסיון והוויכוח. ראה למשל פעולתו של פטר שוורץ בגרמניה. ואכן, שם, עמ' 426–422. איננו מבחין בין הפעילות האנטי יהודית של מיסדרי המנדיקנטים במאה הז'ט"ו, ואולם, הפעילות הפרנציסקנית בלטה, וזו כנראה הסיבה שבעטיה מייחס יצחק אברבנאל (שחי בספרד ובאיטליה) לפרנציסקנים תפקיד מרכזי בפעילות הדרשנית של מיסדרי הנזירים, ולכן לדעתו הם יהיו המיסדר העיקרי שיענש בידי האל בימות הגאולה. ראה: יצחק אברבנאל, פירוש לזכריה יג, א, ז (פירוש על נביאים וכתובים, תל אביב תש"ך, עמ' רמא-רמב). גם הכרוניקאי היהודי האלמוני, שתיאר את תלאותיהם של מגורשי ספרד באיטליה, הדגיש את מעשי הצדקה של הדומיניקנים בנאפולי כלפי הפליטים. ראה: A. Marx, *Studies in Jewish History and Booklore*, New York 1944, p. 86.

59 נתניהו (לעיל, הערה 58), עמ' 727–728, מדגיש את פגישת ברנרדינו דה סיינה עם ויסנטי פרי (1405).

60 ראה: בונפיל (לעיל, הערה 58), עמ' 27, 32; רות (לעיל, הערה 58), עמ' 105–110.

לגבי המאה ה־17 ניתן להציע, שמקצת הפעילות הפרנציסקנית (האובסרונוטנית) האלימה באירופה היתה קשורה במאבק בין יהודי ירושלים לנזירים הפרנציסקנים בהר ציון, שהחל בשנת 1428 והתלקח מחדש בשנת 1452. הפרשה עוררה הדים חזקים, והפרנציסקנים הצליחו לגייס לטובת המאבק אפיפיורים (מרטין החמישי ואוגניוס הרביעי), שליטים חילוניים (כמו ג'ובאנה השנייה מלכת נפולי ופיליפ 'הטוב' דוכס בורגונדיה, שהיה פטרונו של הנזירים בהר ציון עד למותו בשנת 1467) ואת הסינט של ונציה.⁶² יוהנס (ג'ובאני) בלווק, ראש המנזר בהר ציון, אף נסע לאיטליה, והפיץ משם את הבולות של האפיפיור (ובהן הגזירות על היהודים) לכל ארצות הנוצרים.⁶³ כתוצאה מכך החריפו הפרנציסקנים באיטליה את התקפותיהם על היהודים והביאו להטלת חוקים מגבילים על היהודים.⁶⁴ תגובה חריפה עלתה גם בקסטיליה, והמלך אנריקה הרביעי (1454–1474) התערב ולחץ על המוסלמים בארצו, כדי שיפעילו את השפעתם על השלטונות בארץ הקודש.⁶⁵ יהודי אירופה נתפסו כעֲרָבִים למעשי היהודים בירושלים. הם התבקשו לכסות את ההוצאות של נזירי הר ציון ולכתוב ליהודי ירושלים

61 ראה: לימור (לעיל, הערה 35), ג, 1993, עמ' 100; ועיין גם שם, עמ' 163.
 62 קבר דוד ('הקאפלה של דוד') הופקע מרשות הפרנציסקנים בשנת 1428 בידי השלטונות הממלוכיים. הפרנציסקנים האשימו את היהודים, כנראה בצדק, ששיחדו את הממלוכים בכסף רב וגזלו מהם את המקום כדי לקיים בו את פולחנם. הם פתחו בתעמולה אינטנסיבית, שבמסגרתה ניפחו את ממדי ההפקעה כדי לגייס לטובתם את הציבור הנוצרי במערב. זמן מועט לאחר מכן נפתח המקום לנזירים ולעולי רגל, בהגבלות מסוימות ותחת פיקוח. ואולם, בשנת 1452 נהרסה הקאפלה. הקבר הופקע מחדש ופנו קברי הנזירים שהיו בסמוך למנזר. גם אז הואשמו היהודים במעשה ההפקעה. ראה: ד' יעקבי, 'הפרנציסקאנים, היהודים ובעיית הר־ציון במאה ה־17 – עיון מחודש', קתדרה, לט (תשמ"ו), עמ' 51–70; א' ריינר, "'ואיך? שהרי ירושלים לחוד וציון לחוד'", השכונה היהודית בירושלים לאחר התקופה הצלבנית [בדפוס]. כתוצאה מכך נגזרו על יהודים גזירות כספיות, ונאסר על קברניטי הספינות הנוצריות להעביר יהודים ונכסי יהודים לארץ הקודש ולסביבתה.

63 ראה: ספר הישוב, ג (בדפוס), ערך 'ירושלים', סי' 127 (תודתי לד"ר אלחנן ריינר, על שאפשר לי לעיין בספר זה ובמאמרו שבכתובים הנזכר בהערה הקודמת), מתוך האגרת של בלווק לדוכס אוסטריה, אלברט החמישי (1428): 'כפי שידוע היטב מתוך זרם הבולות הרבות שאותן אני דואג לשלוח לכל ארצות הים של הנוצרים'. יש להדגיש, כי הגזירה של מרטין החמישי על העברת היהודים לארץ ישראל באה בהשראתו של בלווק, שהתייצב בפניו וביקש את עזרתו. עיין: יעקובי, שם, עמ' 54–55. בלווק היה גם זה שהציג את הבולה של האפיפיור בפני הסינט של ונציה. ראה: ספר הישוב, שם, 'ירושלים', סי' 128–129.

64 רות (לעיל, הערה 58), עמ' 100–101.

65 ראה: ספר הישוב, שם, 'ירושלים', סי' 158, והערה 8; סי' 159, והערה 2; סי' 120, והערה 1. הקשר בין 'משמר ארץ הקודש' (Custodia Terrae Sanctae) למערב אירופה במאה ה־17 כלל מלכיות רבות, ובתוכן גם אראגון וקסטיליה. אנריקה הרביעי איים על הסולטן הממלוכי בגירוש של יותר משמונה מאות אלף מוסלמים היושבים בארצו, אם הנכסים הגדולים לא יוחזרו לפרנציסקנים. ראה: S. Eiján, *España en Tierra Santa. Páginas de la vida franciscana en Oriente (siglo XVII)*, Barcelona 1910, pp. 15–47, esp. 34–35; E. Barcena, 'La Spagna in Terra Santa', *La Custodia di Terra Santa e l'Europa. I rapporti politici e l'attività culturale dei Francescani in Medio Oriente*, ed. M. Piccirillo, Roma 1983, pp. 95–116, esp. 102

שיפסיקו את התנכלויותיהם לנכסי הנוצרים.⁶⁶ יצחק צרפתי מדווח באיגרתו (שחבורה כנראה בראשית שנות השישים של המאה ה'ט"ו) על הסתה של הנוצרים באיטליה ובאשכנז ועל רדיפות, ותולה זאת במפורש במעשי היהודים בהר ציון בשנת 1452. בולטים באיגרת ממדי ההגזמה שבתעמולה הפרנציסקנית האנטי יהודית; מכתבי התעמולה הפרנציסקניים שנשלחו מירושלים לאירופה, ובהם פליאה על ההתמהמהות בתגובה של הנוצרים והכמרים כלפי היהודים; וכוונות הנוצרים באירופה להרוג יהודים ולכפות שמד.⁶⁷ הפעילות הפרנציסקנית נגד יהודי אביניון (ואולי אף נגד יהודי ארל)⁶⁸ בשנת 1453, פחות

66 ראה במכתבו של בלוקו לדוכס אוסטריה, ספר הישוב, שם, 'ירושלים', סי' 127: 'לגרום ליהודים בכל מקום המצוי תחת שיפוטן שיכתבו את הדברים הבאים ליהודים בארצות המזרח, שהם ימנעו מרמאות באמצעות המצאות דומות תחת [איום] עונש כבד'; ובמכתבה של ג'ובאנה לדוכס קאלבריה ואנזו, שם, סי' 131: 'זעוד כיון שברור לנו, שכל היהודים, הן מצד זה הן מעבר לים והגרים בארץ הקודש הנ"ל, תואילו, לשם מניעת סכנות... כי יצווה, ליהודים... באיום עונש קשה... כפי שגם אנו ציווינו... כי יכתבו באופן משכנע ליהודים שמעבר לים, כי להבא לא יעשו כדברים האלה'.

67 ראה: 'אגרת אל קהלות הקדש היהודים הנמצאים באשכנז להודיע להם מיטב ארץ תוגרמה ויתרון מלכות ישמעאל מאת יצחק צרפתי ז"ל', בתוך: א' יעליניק, קונטרס גזרות תתנ"ו לרבינו אליעזר בר נתן הנודע בשם הראב"ן ז"ל, לפסיא תרי"ד, עמ' 19-17. תיקנתי את הנוסח על פי ספר הישוב, שם, 'ירושלים', סי' 142: 'שמענו עתה יותר מעשרה שנים, על אחינו אנשי גלותינו... היושבים באשכנז ובאיטליה של רומי, איך קמו עליהם הגלחים והכומרים, הכהנ"ם בוזי שמי, על אודות הר ציון ושוחה כסוחה, וגיהנם פתוחה, חרדו ויצעקו צעקה גדולה ומרה, ובקשו להפוך את הקערה, אמרו נספה עלינו רעות לקצץ בנטיעות, נרדוף אותם עד חרמה, קטילי קני באגמא, ושם ישראל לא יזכר ולא יפקד... היהודים קנו הר ציון, הבית והאפריון (על פי המסורת היהודית, זהו מקומו של האוהל שבנה דוד לארון האלוהים)... גם בוש לא יבושו, לקנות קבורת הדופק והגולל ובית מתצבתו, ועתה לא ידע איש את קבורתו (ייתכן, כדעת פראוור, שזהו חלק מהתעמולה נגד היהודים, שלא ינסו להשתלט גם על כנסיית הקבר וכנסיית המולד; ואולם, ראה: ריינר [לעיל, הערה 62], עמ' 30, הערה 86)... קול רעש גדול מפרק הרים, לפני הגלחים והכומרים, לאמר ציר בגוים שולח, עבדא דמרד מצלת, כאלה היום היהודים, הפושעים והמרדנים... ובאלהינו עשו שפטים, אשר קנו בית הקברות (=של הנוצרים בהר ציון)... על כל אלה כל ריע רכיל יהלוק, תחת עבד כי ימלוך, השמר מזרע היהודי ומבניו, כי נפול תפול לפניו... ולמה תעמוד משתאה, האינך רואה, מה הם עושים בערי יהודה ובחוצות ירושלים. קול מלחמה במחנה ירשיע אל כל אשר יפנה, להשמיד להרוג ולאבד כל היהודים, עניים מרודים, הנמצאים באדום, ובהם להפגיע, מקום אשר דת מגיע, כי אמרו (=הנוצרים) באף ובחר, אחרי אשר הלכו עמנו קרי, אף אנו נלך עמם בחמת קרי... נכחידם מסוף העולם ועד סופו... ולולי י' שהיה לנו תיר ולא גים, אזי עבר על נפשינו המים הזדונים'. יצחק צרפתי התחנך באשכנז וחי באימפריה העות'מנית. באיגרת הוא קרא ליהודי איטליה ואשכנז לעזוב את מקומות מגוריהם ולהגר לירושלים או לארצות העות'מנים. ראה: י' פראוור, 'מנזר הפרנציסקנים ב"הר ציון' ויהודי ירושלים במאה ה'ט"ו', ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, יד (תשל"ח), עמ' 20-21; ספר הישוב, שם, הערות 20-26; יעקבי (לעיל, הערה 62), עמ' 69-70; ריינר, שם, עמ' 29-30, החולק על יעקבי בעניין תאריך האיגרת. סי' שיון, 'הפרנציסקנים בעלי ה"קסטודיה" ויהודי ירושלים בשלהי ימי הביניים', קתדרה, יט (תשמ"א), עמ' 46-54, עומדת על שני מאפיינים נוספים של התעמולה הפרנציסקנית: (א) הדגשת מצבם הבזוי והמושפל של יהודי ירושלים כעדות לפשעם כרצח ישו. (ב) טשטוש עברם היהודי של המקומות המקודשים לשתי הדתות בירושלים.

המעורבות של הפרנציסקנים בעלילות ברסלאו וטרנטו לא היתה עניין יוצא דופן, פעילות של

משנה לאחר ההפקעה המחודשת של קבר דוד (יולי 1452), היתה המשך למאבקם הכולל של המנדיקנטים ביהודים במערב אירופה. ואולם, למן שנות העשרים של המאה ה־ט"ו החריף המאבק ולבש מימד של סכסוך פרטי, הקשור ככל הנראה בנכסים הפרנציסקניים בארץ הקודש. סמיכות האירועים זה לזה מחזקת את ההשערה שהא בהא תליא.

בכתב יד פריס מתוארת פעילות אלימה נוספת כלפי יהודי פרובנס. בדף הראשון של מחזור התפילות יש תיאור של פריצת נוצרים לבית הכנסת של הקהילה היהודית באביניון ביום כ"ד בטבת רי"ג.⁶⁹ הנוצרים נכנסו לבית הכנסת לאחר מוצאי השבת. הם עלו לדוכן התפילה והחלו להרוס את המקום, תוך שהם פוגעים במנורת בית הכנסת. הם גם פתחו את ארון הקודש ולקחו את ספרי התורה. לא ברור כיצד הצליח אחד היהודים, משה קרישקש וידאל, לעצור את הפורעים. כניסתו לבית הכנסת בשעת מעשה מנעה מן הפורעים להמשיך במעשיהם והצילה את ספרי התורה.⁷⁰ זהותם של הנוצרים אינה ידועה, ואף לא ניתן לקבוע בבירור את הקשר שבין ההתקפה על בית הכנסת לבין הפעילות הפרנציסקנית. מקרים אחרים של שוד והרס של בתי כנסת ידועים באראגון למן סוף המאה ה־י"ג, כחלק מן האלימות הריטואלית של 'השבוע הקדוש'.⁷¹ בפרובנס, מכל מקום, השתלב אירוע זה בהסלמה במערכת היחסים שבין הנוצרים ליהודים באמצע המאה ה־ט"ו. עלילת הדם, הדרשות הכפויות, חוקים אורחיים אנטי יהודיים והתפרעויות בבית הכנסת יצרו כנראה יחדיו מסכת של לחצים מכוונים, כדי לגרום ליהודים להמיר את דתם. הפרנציסקנים היו הכוח המניע והיוזם ברבים מן האירועים הללו בפרובנס, ופעילותם השתלבה במערכת הכוללת של המסיון האלים במערב אירופה.

מנדיקנטים בארגון עלילות דם נגד היהודים ידועה מכמה וכמה מקרים קודמים באירופה. ראה: לגנמור (לעיל, הערה 3), עמ' 243–244; כהן (לעיל, הערה 22), עמ' 43–44, 88, 239–240; יובל (לעיל, הערה 3), עמ' 399; B. Diestelkamp, 'Der Vorwurf des Ritualmordes gegen Juden vor dem Hofgericht Kaiser Friedrichs II. im Jahr 1236', *Religiose Devianz*, ed. D. Simon, Frankfurt am Main 1990, pp. 19–35. על הרקע הזה ולאור הנעשה בפרובנס באותו הזמן ניתן להעלות השערה זהירה, שיד הפרנציסקנים היתה מעורבת גם בעלילת הדם בארל.

מחזור התפילות לא נכתב בידי ראובן, המנקד והמגיה, אם כי הוא זה שרשם בקולופון את שנת עבודתו (1453). אמנם, סביר היה להניח שהמחזור נוקד בסמוך לכתיבה. ואכן, לדעת פרופ' מלאכי בית-אריה, ספרי מקרא וסידורי תפילה אינם שלמים כל עוד לא נוקדו, ולכן יש לשער שיוגהו וינוקדו סמוך לכתיבתם (אני מודה לו על דברים אלה שמסר לי בעל־פה). יחד עם זאת, כ"ד בטבת 1453 חל ביום שישי, ואין זה מסתדר עם המצוי בתעודה (ראה בנספח): 'אחר ליל מצאי שבת הוזה... אכן היום ראשון נזכיר'. השנה הקרובה ביותר שבה חל כ"ד בטבת ביום ראשון היתה 1445. הכותב מציין שמצא נטריקון בפסוק (שמות ז, יט) המכוון ליום ולשנה. בהמשך הוא אכן מציין את היום, אך ללא ציון השנה. לא הצלחתי למצוא כל רמז נוסף לתאריך.

מן הפיוט שחיבר המעתיק (ראה להלן, בנספח, הערה 31), ניתן היה לפענח את השורות הבאות: 'בבא בית [אל] שודדי... הרסו דלתות ו[כ]ל תיבות המגורה/ח[מ]ד[ן]... ביתו כתר תורה / ואל ארון לדראון זדון לבם... והסירו הספרים ברב ארבע... לחלל אל וכתבי קדש והאולם / בנס עמדו האותיות ברם קולם'.

ראה: D. Nirenberg, *Communities of Violence. Persecution of Minorities in the Middle Ages*, New Jersey 1996, pp. 213–214.

69

70

71

נספח

א. כתב יד פריס, héb. 631 – הקולופון

אני ראובן בר' [משה]¹ המכונה ללעזות וידאל משה בונשטורוג דר היום פה אויניון נקדתי והגהתי זה הסדר מקהל קדש אויניון יהב"א כפי מה שמצאתי בסדרים לא מלבי ומידיעתי כי לא ביתא אדם לי ובחכמת הדקדוק לא ידעתי לחסרונני הרב. גם כי מצאתי נקוד מלות הסדרים חלוקים זה מזה במלות שונות ובנקודים לכן הגני מפיל תחנתי לכל הקורא בזה הסדר מי ומי שיהיה שידיני ועל כל פשעי יכסה אהבתו ואת מעותי יתקן. והיתה השלמת נקוד זה הסדר והגהתו ביום תשעה ועשרים לחדש אלול שנת חמשת אלפים ומאתים ושלוש עשרה לבריאת עולם סימן לשנה ההיא התיצבו ורא"י² את ישועת יי' אשר יעשה לכם.

ובשנה ההיא³ שמו עלילות דברים⁴ על קהל קודש ארלד"י שהם שוחטי הילדים ומדמם עושים חרסת ועמדו בסכנה גדולה לולי השם אשר רחם עליהם והמלך ריני"ר יר"ה אמן וגם האדון המושל פקיד ומשנה המלך הכירו כי היה הדבר שקר ודבר כזב וכי אנתנו נקיים ובא הדרוש במבחן האמת ביום שני של סכות משנת ריד לפרט. גם בשנה ההיא רבו הדורשים מכת הצעירים פה אויניון מראש חדש תמוז עד ראש חדש⁵ אלול והלכנו שמה תמיד והטיתו נגדנו דברים לא יכילם ספר ספר וספור.⁶ ובראש חדש אלול העבירו קול בכל העיר נגדנו וגזרו עלינו תקנות גדולות כמעט אבד שברנו⁷ ותקותינו לולי כי יי' רחם עלינו ועזרנו, [וגם?] אדוננו יר"ה,⁸ לבל יכחד שמינו מן הארץ כי לא שכחנו שם אלהינו⁹ ואליו נעבוד תמיד תמיד אנו [בנינו] ובני בנינו עד סוף כל הדורות אמן ואמן.

1 השלמה זו שבסוגריים ערכתי על פי קריאת מכון הפליאוגרפיה העברית. תודתי להם.

2 שנת ר"ג.

3 הכוונה לשנת 1453, על פי הקטע הקודם.

4 על פי דברים כב, יד.

5 'חדש' נרשם מעל השורה.

6 ראה: ספר יצירה א, א.

7 ראה: תהלים קיט, קסו; קמו, ה.

8 המילים '[וגם?]' אדוננו יר"ה' נוספו מעל השורה.

9 על פי תהלים מד, כא. עיין: "הקר, "אם שכחנו שם אלהינו ונפרש כפינו לאל זר" – גלגולה של

פרשנות על רקע המציאות בספרד בימי הביניים, ציון, נו (תשנ"ב), עמ' 247–274.

ב. כתב יד פריס, héb. 631, 1 ע"א¹⁰

ומצאתי פסוק אחד.

קצתי... יום והשנה בפרשת השבוע. נודמנו הנסים הללו והיא פרשת וארא. 'הראה יי' לנו אות לטובה'¹¹ ופסוק אשר בו הרמז הוא. 'יאמר יי' אל משה אמר אל אהרן קח מטף ונטה ידך על מימי מצרים על נהרתם על יאריהם ועל אגמיהם'¹² ועל כל מקוה מימיהם.¹³ ובאלו התיבות מצאתי נוטריקון מכוון ליום ולשנה ולמה שארע ואל יאשימיני שומע בזה המעשה באשר איני כדאי לפעול פעולה כזאת¹⁴ אך כתר דלות גבר ישים על לב¹⁵ לרשום הפלא הנורא. 'חסתי עליו ואשים פני כחלמיש'¹⁶ למען לא ישכח¹⁷ ולא ימיש.¹⁸

זה הוא נוטריקון מהפסוק נזכ:

וירא ישראל אות מופתי רחמי¹⁹ – אחר ליל – מוצאי שבת הזה – את מטב רכשינו – אבו לסטום – אכן היום ראשון נזכיר²⁰ – קדש חג²¹ – מרוב טובת פפרנו²² – וזכור נס טבת ה'ה'²³ – יום

10 המחבר חיבר מאמרי שבח לכבוד האל ולכבוד משה קרישקש וידאל, בדרך של אקרוסטיכון, על פי פסוק (שמות ז, יט) מפרשת השבוע של אותו יום פורענות. כתב היד מטושטש מאוד. בכמה מקומות הוא נפגע ותוקן, כנראה בידי בעליו; מקצת האותיות חודשו בדיו, ולפעמים נוספו מילים מעל השורה במקום הפגוע. אף שהשתמשתי באמצעים טכניים מתקדמים, כמו קרני אולטרה-סגול ומנורה כחולה, לא ניתן היה לפענחו בשלמות. הטקסט נוקד בחלקו בידי וידאל משה בונשטורוג, המנקד והמגיה, וכך הוא יובא להלן, אף שהניקוד איננו לפי המקובל. המנקד סימן בקו עילי את האותיות 'ב' ו'כ' הרפות. עיין: ע' דודי, 'מתחורי קטלוגיה המנוקדים – בעיות המחקר שבכתבי יד מתקופת ספרד הנוצרית', קרית ספר, סד (תשנ"ב-תשנ"ג), בעיקר עמ' 1069-1071.

11 על פי תהלים פו, יז.

12 תחת 'ה' ספק סגול ספק צירה. מבחינת המבטא במסורת הספרדית אין הבחנה בין סגול לצירה.

13 שמות ז, יט. הפסוק מתוך פרשת וארא.

14 כוונת הכותב שלא יאשימוהו, כי איננו ראוי לחבר את סיפור המעשה בנוטריקון מהפסוק.

15 ראה: איוב לד, ז: 'מי גבר כאיוב'; לד, יד: 'אם ישים אליו לבו'. עיין: ישעיהו מב, כה; נו, א.

16 על פי ישעיהו ג, ז.

17 על פי דברים ד, לא.

18 על פי ישעיהו מו, ז; ירמיהו יז, ח. הכותב חס על הנוטריקון שמצא בפסוק ועל סיפור המעשה, ולכן החליט לרושמו כדי שלא יישכח.

19 צ"ל יי'. שם האל (ה') נוסף בידי בעל כתב היד.

20 הכוונה כנראה: היום נזכיר לראשונה את נס ההצלה. לא סביר בעיני שיקרא כאן למוצאי שבת יום ראשון.

21 חג על שום שניצלו מהנוצרים.

22 המלה 'פפרנו' נוספה מעל מלה מחוקה בשורה. משמעותה – כפר עלינו. השווה תחת ה'פ' נראה בשורה המקורית. דגש קל ב'כ' בספק בגלל כתם דיו. ואולם, בחינת רישומי הקווים במלה המקורית המחוקה מעלה ספק לגבי ההשלמה שמעל.

23 נס הצלתם מן הנוצרים.

כ"ד - עם לא²⁴ - מבני ישראל - מזמרה יזמ[ו]²⁵ - מרשעת צרים²⁶ רחקה ישועה מהם²⁷ - עלו לדוכן
 - נהרסו המסגרות רעשה תורה מפניהם - עולפי לקולה - [י]דמו²⁸ אז רפו²⁹ - ידיה הניאו מחשבותם
 - וטח עיניהם לראות - אמרו גדולים מעשי יי' הצילנו מינס - ולכן עלינו לשבח - כי לזמן - משה
 קרישק"ש³⁰ וידא"ל הודמן - מימים ימימה מתנות יוסיפו הברוכים מהקדש. בעז' הש'.³¹

- 24 ראה: ישעיהו ל, ה; שמואל ב' כב, מד; תהלים ית, מד.
 25 אולי: יזמ[וה]?
 26 'מרשעת צרים' נוסף מעל השורה.
 27 על פי ישעיהו נט, יא.
 28 האות י, שאמורה להיות בתחילת המלה לפי האקרוסטיכון, מוסתרת בכתם. המילים '[י]דמו... הניאו'
 חוזקו בחלקן בדין בידי בעל כתב היד באופן המקשה על הקריאה.
 29 על פי שופטים ח, ג.
 30 ניקוד האות ק הראשונה בחיריק, אבל ייתכן שנעלמה נקודה וצריך להיות שווא.
 31 מתחת הוסיף המחבר פיוט המתאר את סיפור המעשה. הפיוט נקרא 'פרי מגדים', לפי שיר השירים
 ד, יג: 'שלחך פרדס רמונים עם פרי מגדים'. הפסוק (ובעיקר 'פרדס רמונים') נקשר בחשיבה המדרשית
 האלגורית עם הצלה וגאולה. עיי': שמות רבה כ, ה; במדבר רבה ג, ו; שיר השירים רבה ד, א. להלן
 הקטעים מהפיוט הניתנים לקריאה: 'ספר... אזכרם / חווה [...] דובר [מ]ה אגיד [ל]כם / היש נוצר
 העד [??]ד מי גם בכם / כ[מפ]ת זה ה[נ]היה בכל ח[ר]בם / דבר נורא אשר קרה ראשון ארא /
 בבא בית [אל] שודדי [...]. א[?] אורח / הרסו דלתות ו[כ]ל תיבות המגורה / ח[מ]ד[ו]ר [...] ... [א]ל ביתו
 כתר תורה / ואל ארון לדראון ודון לבם / ... [ע]ל אהרן שם קדש במ / והסירו הספרים ברב ארבע /
 אמרו חפצם וכל [??] [ב]ק[רב]ם / בשובם כה אבו השחתם געולם / לחלל אל וכתבי קדש והאולם /
 בנס עמדו האותיות ברם קולם / ידו [??] פרחה... וכל [סמ]לם / אמרו אין [א]ל [שומע ויבוא] /
 ... [א]ש דת למו / ומאשו הגדולה וועמו / הצלנו על כן נוד[ה] ביה שמו / ...הודו לאל / ... / אף כי
 לנו [??] את עמ ארי אל / זכור ושמור בדת משה וישראל / זכות משה ואהרן סיענו / ... / [??]
 יחיש משיחנו גואלינו / ושוב ביתו בקדמותו בימינו'.